

І. Я. Щупак, Л. В. Морозова

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Новітній період
(1914–1929)

**ПІДРУЧНИК ДЛЯ 10 КЛАСУ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Запоріжжя

2010

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧА.....	4
ВСТУП. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА.....	5
Тема 1. СВІТ НА ПОЧАТКУ XX ст.....	11
§1. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку США, Англії та Німеччини на початку XX ст.....	11
§2. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку Росії на початку XX ст.....	21
§3. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку Франції та Австро-Угорщини на початку XX ст.....	33
§4. Національні рухи в Індії та Китаї. Модернізація в Японії.....	40
§5. Загальна характеристика процесів у країнах Латинської Америки.....	50
Тема 2. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914–1918 рр.....	56
§6. Міжнародна обстановка на початку XX ст.....	56
§7. Основні та другорядні театри воєнних дій у 1914–1916 рр.....	66
§8. Завершення Першої світової війни.....	76
§9. УЗАГАЛЬНЕННЯ з тем 1 і 2.....	87
Тема 3. ПОВОЄННЕ ОБЛАШТУВАННЯ СВІТУ.....	94
§10. Міжнародна обстановка після завершення Першої світової війни.....	94
§11. Версальська система.....	102
§12. Наслідки Першої світової війни.....	112
Тема 4. ПЕРІОД КРИЗИ ТА РЕВОЛЮЦІЙ (1917–1923).....	122
§13. Формування тоталітарних режимів.....	122
§14. Революції 1917 р. Громадянська війна в Росії.....	133
§15. Комінтерн. Революції в Німеччині та Угорщині 1918 р.....	149
§16. Прихід до влади Б. Муссоліні. Фашистська диктатура в Італії.....	161
§17. Революція в Туреччині. Національні рухи в Китаї, Індії і Африці.....	169
§18. УЗАГАЛЬНЕННЯ з теми 3.....	182
Тема 5. ПЕРІОД СТАБІЛІЗАЦІЇ (1924–1929).....	186
§19. Доба «процвітання» в США. Визрівання передумов світової кризи.....	186
§20. Велика Британія і Франція в 1900–1920-х роках.....	193
§21. Створення корпоративної системи в Італії. Німеччина в період Веймарської республіки.....	202
§22. Утворення СРСР. Неп.....	208
§23. Особливості розвитку Польщі, Чехословаччини.....	216
§24. Особливості розвитку Угорщини, Югославії.....	225
§25. Румунія та Болгарія після світової війни.....	232
§26. Найважливіші досягнення в галузі освіти, науки і техніки.....	239
§27. Основні ідеї й течії у розвитку культури. Напрямки в літературі.....	245
§28. Нові цінності європейців і американців. Напрямки в мистецтві.....	251
§29. Поява «масової культури». Повсякденність.....	259
§30. УЗАГАЛЬНЕННЯ з теми 5.....	266
ДОДАТКИ.....	269

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Шановний десятикласнику! У десятому класі Ви починаєте вивчати історію XX століття. Вивчення складних процесів, що відбувалися на початку цієї доби, є дуже важливим для розуміння подальшого ходу історії, для розуміння сьогодення – в Україні та в світі. Варто звернути увагу не тільки на виклад фактичного матеріалу, а й на моральні проблеми, проблеми вибору, які так часто поставали в історії.

Наш підручник побудований згідно з діючою державною програмою з історії. Структура підручника включає п'ять тем, які, у свою чергу, поділяються на параграфи. Відповідно до програми, в окремих параграфах за особливою системою поданий матеріал для узагальнення.

Виклад тексту має свої особливості. Одна з них – *певний порядок структуривання тексту*, що сприяє розумінню навчального матеріалу.

Обов'язкові для запам'ятання **терміни і поняття**, дати виділені червоним кольором і подаються там, де вони згадуються в підручнику.

Додаткова інформація подається у рубриках *«Свідчать документи»*, *«Свідчать історики»*, *«Мовою цифр»*, *«Роздуми з приводу»*, *«Подробиці»*. Рубрика *«Гіпотези»* дає можливість учням за допомогою вчителя обдумати та обговорити можливі шляхи розвитку історичних процесів, для чого треба застосувати власну уяву, творче мислення.

Допоміжний, додатковий матеріал можна знайти в мережі Інтернет на сайтах, посилення на деякі з них наведені у Додатках до підручника, а також у *Додатковій літературі* (дивись Додатки).

Малюнки та фото в підручнику ілюструють та допомагають зробити наочним текст, подають важливу інформацію.

Карикатури та плакати тих часів оживляють історичний матеріал.

Історичні карти в підручнику висвітлюють основні події та явища кожної з поданих тем.

Питання і завдання в підручнику спрямовані на різні види систематизації навчального матеріалу, на самостійну роботу та роботу в групі. Є питання як на повторення, систематизацію матеріалу, так і творчого характеру. Низка творчих завдань вимагає не тільки засвоєння навчального матеріалу курсу всесвітньої історії початку XX ст., а й загальної обізнаності в сучасних проблемах, вироблення вмінь застосовувати отримані при вивченні історії знання для аналізу історичних проблем та явищ сьогодення.

Деякі питання мають «провокативний», дискусійний характер. Вони важливі для організації дискусії в класі та формування Вашої власної оцінки складних історичних подій і явищ, для розуміння зв'язку навчального матеріалу з життям, з теперішніми суспільно-політичними, економічними, культурними подіями, морально-етичними явищами.

Отже, перед Вами – підручник, який має бути Вашим надійним помічником у вивченні історії, у самостійній роботі. Хоча це, звичайно, не може замінити живого слова Вашого Вчителя. Бажаємо Вам успіхів у навчанні!

ВСТУП. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

1. ОСНОВНІ ЦІННОСТІ ТА ЗДОБУТКИ ЛЮДСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Соціально-економічний розвиток у світі на початку ХХ ст. сприяв поліпшенню матеріального становища людей, особливо в розвинутих країнах Європи та Північної Америки. Розбудовувалися міста, у Парижі й Лондоні, Берліні й Москві зводилися небачені до того семи-десятиповерхові будинки, а за океаном з'явилися хмарочоси у 18-20 та більше поверхів. Міста ставали більш комфортними для життя. Люди користувалися все більш швидкими та зручними технічними засобами передачі інформації. Автомобілі, пароплави ставали більш досконалими, нечуваними темпами поширювалася мережа залізниць.

Багатоповерховий будинок у Мельбурні, Австралія, на початку ХХ ст.

Мовою цифр

Лише за 43 роки (1871–1914) довжина залізниць у Європі зросла з 105 до 347 тис. км, у США – з 93 до 567 тис. км, у Азії – з 8 до 108 тис. км (у 13,5 разів), а в Африці – з 2 до 44 тис. км (у 22 рази).

Державна влада в демократичних країнах проводила соціальні реформи, підтримувала громадський порядок, прагнула задовольнити інтереси всіх верств населення, збалансувати їх. Під захистом держави знаходилася приватна власність, гарантувалася свобода підприємництва та ініціативи.

Світовим центром науки і культури була Європа. Найважливішими науковими осередками стали університети, **наукові відкриття** все швидше запроваджувалися у виробництво, їхніми плодами користувалися все більше людей. Розпочалася науково-технічна революція, збагачуючи людей небаченими можливостями задоволення матеріальних і духовних потреб, проте й спричиняючи наростання екологічних та інших проблем, що набули глобального, загальнолюдського значення.

Складні **процеси в культурі** сприяли подальшому звільненню творчого самовираження митців, створенню чудових творів мистецтва та літератури, що ставали доступними для людей. До культурного життя залучалися широкі верстви населення, демократизувалася освіта. Моральні цінності поступово сприймалися все більшою частиною людства.

Тож не дивно, що ці часи здобули назву *«la belle poque»* (з французької – *«щаслива епоха»*). Однак насправді розквіт торкнувся лише

декількох країн, до яких належали насамперед Велика Британія, Франція, США, Канада, дещо пізніше – Німеччина. Економічне та культурне піднесення переживали також Росія, Австро-Угорщина та Італія.

Проте зростання протистояння між воєнно-політичними блоками, гонка озброєнь, наростання шовіністичних тенденцій у країнах призвели до розв’язання Першої світової війни, яка стала найкривавішою подією та першою загальнолюдською катастрофою в історії людства.

Після закінчення війни людство сподівалося на усвідомлення її уроків, але несправедливе повоєнне облаштування світу, конфлікти всередині країн породили протиріччя, які несли в собі зародки нової світової війни.

2. НАРОДОНАСЕЛЕННЯ

Соціально-економічний та культурний розвиток викликав зміни у народонаселенні. У розвинутих країнах Європи та Північної Америки посилювалися процеси урбанізації – дедалі більша частина населення мешкала у містах. У періоди економічного піднесення (1900–1914, 1924–1929) зростав життєвий рівень людей, науково-технічні досягнення використовувалися для покращення умов праці та життя.

Міське населення у світі	Початок XIX ст.	Початок XX ст.
Кількість мешканців міст (у млн чол.)	29,3	224,4
% від усього населення Землі	3	13,6
Кількість міст з населенням понад 1 млн чол.	1	13

Продовжувалася міграція населення європейських країн до США, Канади (серед них чимало було українців з Австро-Угорщини та Росії), а також до Австралії, Нової Зеландії.

Віце-король Індії Лорд Керзон з дружиною після полювання на бенгальських тигрів, 1903 р.

Був закінчений колоніальний розподіл світу між провідними державами. Найбільші колоніальні імперії утворили Велика Британія та Франція, які витіснили з провідних позицій «старі метрополії» – Іспанію, Португалію і Голландію. Англійці говорили, що над британськими володіннями «ніколи не заходить сонце». У 1900 р. британські колонії охоплювали територію площею 32,7 млн кв. км, що становило половину всіх колоніальних володінь світу. Кількість населення британських колоній сягала 368 млн чоловік – удесятеро більше від населення самої Великої Британії.

Населення всієї Африки, значної частини Азії, Океанії опинилось у

економічній, соціальній, національній залежності від метрополій. У 1914 р. на територіях, що були залежними від європейських держав, мешкало близько однієї третини усього людства.

Зростала загальна кількість населення у світі. У другій половині XIX ст. населення світу зросло у 1,5 раза, збільшуючись приблизно на 17 млн чоловік на рік. З другої половини XVIII ст. (від початку промислового перевороту) до XX ст. найшвидше зростала кількість населення в Європі, де піднімалося виробництво, відбувалось піднесення рівня життя та санітарно-гігієнічних умов. З початку XX ст. значно зростала кількість населення в основному вже не в індустріально розвинутій Європі, а в Азії, Африці та Америці. У 1900 р. чисельність населення світу складала 1,630 мільярда чоловік, а в 1927 р. – вже 2 мільярди.

Мовою цифр

Для зростання чисельності населення світу до 1 мільярда чоловік знадобилась вся історія світу до 1820 р. Наступного мільярда людство досягло вже за 107 років (1927 р.). Для збільшення населення світу до 3 мільярдів знадобилося вже 33 роки (1960 р.), до 4 мільярдів – 14 років (1974 р.), і далі темпи приросту населення на планеті зростають. У XX столітті, з одного боку, відбувалось значне зростання кількості населення. З іншого – значні людські втрати принесли війни XX століття. Під час Першої світової війни людські жертви склали 10 млн чоловік убитими (плюс 20 млн поранених та 20 млн людей, які загинули від поранень та хвороб). Під час Другої світової війни було вбито вже понад 54 млн чоловік, поранено близько 90 млн, а загинуло від поранень та хвороб ще 25 млн чоловік.

3. ПРИСКОРЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО, ТЕХНІЧНОГО, ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

На початку XX століття завершилось формування *індустріального суспільства* в Англії, Франції, Німеччині, Росії, США та Японії.

Особливості економічного розвитку

Економічний розвиток на початку XX століття характеризується як вільним розвитком ринкових відносин, так і становленням системи державного регулювання економіки в різних варіантах. Промислове виробництво значно випереджало виробництво сільськогосподарської продукції, прискорила урбанізація, розшарування суспільства, все ширше використовувалась наймана праця, яка охоплювала промислове виробництво, будівництво, транспорт, сферу послуг, сільське господарство. Проходило становлення й подальший

Індустріальне суспільство (промислове суспільство) – стадія розвитку суспільства, що характеризується:

- поширенням **великого машинного виробництва**;
- зростанням **міст** та їх значення;
- утвердженням **ринкової економіки**;
- становленням **демократії**, громадянського суспільства і правової держави.

Індустріальне суспільство (термін впровадив А. Сен-Сімон) змінює традиційне, аграрне суспільство. Наприкінці XX століття індустріальне суспільство переходить у постіндустріальне.

розвиток нових галузей промисловості: автомобілебудування, верстатобудування, електротехніки, нафтопереробної та інших.

Особливості соціального розвитку

Великі **фінансисти і підприємці**, які досягли високого рівня матеріального забезпечення, прагнули більшою мірою впливати на політичне життя своїх країн. Намагалася зберегти свій вплив і аристократія.

Зростали роль і значення у суспільстві **середнього класу** – середніх і дрібних підприємців, чиновників, творчої та технічної інтелігенції.

Найчисельнішою групою населення залишалися **робітники**, серед яких найбільше поширювалися колективістські цінності. У цей період дедалі більше поглиблювалися протиріччя між **найманими робітниками та власниками-роботодавцями**, що особливо виявлялося в періоди криз. Робітники відстоювали свої права через профспілки, все активніше залучались до політичної діяльності. Їхнє хитке соціальне становище використовували у своїх цілях різноманітні політичні сили – від комуністів і соціалістів до фашистів.

Лідери розвинених країн, сповідуючи демократичні цінності, ставали на шлях **глибоких реформ і перетворень**.

Технічний прогрес

Інтенсивний розвиток виробництва викликав небачений до цього технічний прогрес, що став можливим завдяки науковим відкриттям.

Наука перетворилася на безпосередню виробничу силу. Наукові досягнення сприяли появі й повсякденному використанню нових технологій, машин і механізмів. У масовому виробництві широко застосовувалася електроенергія. Всюди будувались тепло- й гідроелектростанції. Значних успіхів досягло **машинобудування**. Найважливішим нововведенням у

машинобудуванні стало спеціалізоване потоково-масове (конвеєрне) виробництво.

Докорінних змін у першій половині XX століття зазнали й **транспортні засоби**, які базувались на новітніх досягненнях науки і техніки та водночас стимулювали їхній розвиток. На початку XX століття у всьому світі налічувалось 9000 автомобілів, а на 1950 р. лише в США їх було вже понад 40 млн.

Автострада в США на початку XX ст.

Мілітаризм (від лат. *militaris* – воєнний) – політика нарощування державою своєї військової могутності, політичне панування воячини, підкорення господарства країни цілям підготовки до загарбницької війни.

Перша світова війна, **мілітаризація** економіки, гонка озброєнь стали головними причинами інтенсивного розвитку нових типів літаків, танків, військових кораблів. У XX ст., як ніколи раніше, необмежені можливості людського розуму все більшою мірою використовувались у воєнних цілях.

Розвиток засобів масової інформації і зв'язку

У 1921 р. в Європі і США були створені громадські системи радіомовлення, які транслювали інформаційні та розважальні програми. Перша система телебачення була продемонстрована в 20-ті рр. у Великій Британії *Д. Бердом*, а вже наприкінці 30-х рр. у Великій Британії, Німеччині, а потім і в США розпочались регулярні телетрансляції. У 1926 р. вперше був установлений телефонний зв'язок між Лондоном і Нью-Йорком.

Розвиток культури

На початку ХХ століття зростала кількість освічених людей, освіта у багатьох країнах ставала більш доступною, з'явилися нові типи навчальних закладів. У літературі та мистецтві існувала боротьба реалістичних та модерністських течій. Саме в цей період жило й творило багато видатних письменників, музикантів, художників, які своїми працями збагатили скарбницю світової культури. Найвизначніші наукові винаходи та літературні твори були відзначені найпрестижнішою *Нобелівською премією*.

У 1920–30-ті рр. виникла *масова культура*. Її продукція мала відповідати вимогам аудиторії в час дозвілля, розваги, при цьому балансує між високими критеріями мистецтва та рівнем його масового сприйняття.

4. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ 1900–1929 рр.

Період довоєнного розвитку (1900–1914)

Економічне зростання передових країн супроводжувалось як поліпшенням матеріального становища людей, розвитком культури та освіти, так і наростанням військово-політичного протистояння на міжнародній арені, посиленням соціальних та міжнаціональних протиріч усередині країн.

Перша світова війна (1914–1918)

1 серпня 1914 р. почалась перша в історії людства світова війна, в яку поступово вступили 34 держави на боці Антанти і 4 держави ворожого їй блоку. Перша світова війна призвела до серйозних політичних, економічних та територіальних змін у більшій частині країн світу і особливо в Європі. Країни Четверного союзу під час війни зазнали нищівної поразки.

Припинили своє існування імперії: Німецька, Російська, Австро-Угорська, Османська. На території Європи утворилися нові держави: Польща, Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославія), Австрія, Угорщина, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія.

Версальський мирний договір містив у собі поряд із позитивними моментами *передумови для виникнення нових війн*.

Період післявоєнної нестабільності (1918–1923)

Цей період відзначається *змінами в розстановці сил у світі*. Позиції Великої Британії та Франції – держав-переможниць – виявилися ослабленими через посилення впливу США та Японії, зростання антиколоніальних виступів. У Німеччині була проголошена демократична республіка. У Росії більшовики встановили диктатуру пролетаріату. Європою прокотилась хвиля революцій за радянською моделлю, які зазнали краху.

Посилився вплив у світі країн Азії, Африки та Латинської Америки. Розпочалися рухи за незалежність, за розширення громадянських прав.

Економічна криза 1920–1921 рр. викликала загострення соціальних протиріч. В Італії до влади прийшли фашисти, інші західні країни, що мали сильні демократичні традиції, взяли курс на реформи.

Період економічної стабілізації (1924–1929)

В **економіці** відбувалася модернізація виробництва, впроваджувались нові форми організації праці, нові технології. Стабілізувалась кредитно-фінансова система, зменшувалось державне регулювання економіки.

У країнах *Західної Європи, у США, Канаді* громадяни користувались усіма **демократичними правами**. Був закріплений на законодавчому рівні 8-годинний робочий день, визнавались права профспілок. *У США, Англії, Швеції, Норвегії, Австрії, Німеччині* жінки отримали право голосу.

Натомість в *Італії, Німеччині, Іспанії, СРСР* демократичні традиції або тільки зароджувались, або були відсутні. У країнах *Центральної та Південно-Східної Європи* утверджувались **авторитарні режими**.

Суттєвих змін зазнали **культура й побут** населення. Зростала роль засобів масової інформації, кіно, спорту у повсякденному житті.

Майбутні покоління будуть розглядати ХХ століття як добу вражаючих культурних досягнень, нечуваних темпів технічного прогресу. Проте водночас ХХ століття ввійшло в історію як століття геноцидів та світових воєн, що поставили під загрозу загибелі світову цивілізацію.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Згадайте курс Нової історії, який Ви вивчали у 9 класі. У яких державах світу в другій половині ХІХ ст. значно прискорились темпи соціально-економічного розвитку? В яких європейських країнах відбулися революції, що значною мірою вплинули на історичний розвиток цих країн?
2. Які нові технології сприяли швидкому розвитку машинобудування?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Охарактеризуйте основні періоди всесвітньої історії 1900–1929 рр.
2. Назвіть основні зміни у соціальній структурі суспільства розвинутих країн на початку ХХ ст.
3. Дайте характеристику технічному прогресу на початку ХХ ст.
4. Визначте основні тенденції культурного розвитку на початку ХХ ст.

III. Для обговорення в групі

1. Як Ви розумієте думку про те, що у ХХ ст. «наука ставала безпосередньою виробничою силою»?
2. Як Ви вважаєте, чи сприяє гонка озброєнь економічному розвитку країн?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

Поясніть терміни і поняття: «індустріальне суспільство», «мілітаризм».

V. Творчі завдання

1. Як Ви думаєте, чому початок ХХ століття отримав у деяких сучасників назву «la belle époque» (з французької – «щаслива епоха»)?
2. Чим ХХ століття відрізняється від попередніх етапів розвитку людства?

Тема 1. СВІТ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

§1. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку США, Великої Британії та Німеччини на початку ХХ ст.

1. США

1.1. Особливості державного устрою країни

США стали першою країною, яка здійснила на практиці **поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову**. Це було важливим кроком на шляху до створення правової держави.

У країні ще з кінця ХІХ ст. утвердилася **президентська республіка**.

Законодавча влада була делегована *Конгресу*, який складався з двох палат: *Палати представників*, що обирались населенням штатів, та *Сенату*, членів якого обирали (до 1913 р.) парламенти штатів. Палата представників і Сенат мали рівні права у тому, що стосувалося законодавчої ініціативи і прийняття законів.

Головою виконавчої влади був президент. Він обирався загальним голосуванням у всіх штатах. Президент обирався на чотирирічний строк, але міг бути переобраний на наступний термін. За конституцією президент був головою держави і уряду. Йому доручалося верховне командування збройними силами. Утім конституція не давала президентові законодавчої ініціативи (права направляти палатам готовий законопроект); його вето на закон, прийнятий палатами, могло бути «відкинуте» більшістю Конгресу.

У той же час Конгрес не міг вплинути на політику президента, за винятком, коли її здійснення було неможливе без сприяння Конгресу (асигнування, укладання міжнародних угод, законодавство, призначення на важливі посади). Для усунення президента від влади конституція вимагала обґрунтованого звинувачення в зраді, хабарництві та інших тяжких злочинах. Це правило застосовувалося й до міністрів уряду. З початку ХХ ст. влада президента в Сполучених Штатах зміцнювалася.

Третньою гілкою влади США був суд. Паралельно з судами штатів функціонувала федеральна судова система. Верховний суд мав право скасування будь-якого закону за умови порушення конституції. Більш того,

Білий Дім, Овальний кабінет – робочий кабінет президента США – у ХХ ст. став символом могутності та влади не тільки в країні, а й у світі

Верховний суд отримав повноваження видавати накази, обов'язкові для органів виконавчої влади, включаючи президента і міністрів.

1.2. Політичне життя США

Антитрестівська боротьба та реформи Т. Рузвельта. Після вбивства у 1901 р. **Вільяма Мак-Кінлі** президентом США став віце-президент **Теодор Рузвельт**.

Президенти США наприкінці XIX – на початку XX ст.

Президент	Роки президентства	Партія
Вільям Мак-Кінлі	1897–1901	республіканська
Теодор Рузвельт	1901–1909	республіканська
Вільям Говард Тафт	1909–1913	республіканська
Томас Вудро Вільсон	1913–1921	демократична

Теодор Рузвельт

Президентство Теодора Рузвельта (1901–1909 рр.) проходило в умовах розгорнутого в країні масового суспільного руху, спрямованого проти трестів. У перших рядах цього руху виступали робітники і фермери. У стані неспокою перебувала дрібна і середня некорпорована буржуазія, тисячі представників якої розорилися через конкуренцію з монополістами.

Президент США висунув і запровадив програму «Справедливого курсу», яку було розроблено групою політиків на чолі з сенатором з Вісконсіна **Р. Лафоллетом**.

Уряд Рузвельта почав судові процеси проти ряду монополій («Стандарт Ойл», м'ясного тресту та ін.), звинувативши їх у порушенні антитрестівських законів. Викриття в пресі антисанітарних умов на бойнях і заводах м'ясного тресту в Чикаго призвели до прийняття закону про контроль уряду над якістю і санітарними умовами виробництва та продажу харчових продуктів і аптечних товарів.

Було також видано закон про охорону природних ресурсів з метою припинення їх розкрадання. Проте дія закону поширювалась не на всю країну, а лише на 235 млн акрів громадських земель.

Згодом Т. Рузвельт сповістив про внесення ним до конгресу біллів про прогресивний прибутковий податок, 8-годинний робочий день та інших. Однак вони так і не стали законами, оскільки їх не прийняли комісії Конгресу або Верховний суд.

У 1903 р. Т. Рузвельтом було створено міністерство торгівлі і праці. Однак його заходи щодо «охорони інтересів населення від свавілля корпорацій» звелись до опублікування кількох документів про розслідування

діяльності ряду трестів. Ані публічні судові викриття, ані заходи щодо обмеження зловживань корпорацій не зачепили інтересів монополій.

Неоднозначні реформи Т. Рузвельта, а також прямолінійні дії, спрямовані на підтримку великого капіталу за президента **В. Тафта**, призвели до кризи всередині правлячої республіканської партії. У 1912 р. від неї відокремились радикальні групи буржуазних реформаторів на чолі з Р. Лафоллетом, до яких незабаром приєднався і Рузвельт. Вони створили Національну прогресивну партію.

Програма «Нової демократії» В. Вільсона. Розкол республіканської партії сприяв перемозі на президентських виборах 1912 р. демократа **Вудро Вільсона** (був президентом у **1913–1921 рр.**). Ним була розроблена програма «Нової демократії». За ініціативи Вільсона було прийнято низку законів:

- закріплювалось право на організацію робітничих спілок, страйків і пікетування;
- скасовувалось судове переслідування за участь у страйках, крім випадків, коли було завдано непоправної шкоди підприємству;
- заборонялось використання праці дітей у промисловості;
- відмінявся параграф антитрестівського закону Дж. Шермана 1890 р., за яким страйки профспілок вважались змовою, а самі профспілки – монополіями, що мали на меті обмеження розвитку виробництва;
- встановлювалась система компенсацій за нещасні випадки на виробництві.

Вудро Вільсон

Конгрес прийняв закон, який встановив 8-годинний робочий день, плати за його перевищення у півтора раза більшу для робітників, зайнятих на магістральних залізницях; фермерам надавалась можливість брати у держави кредити; закон про товарні склади передбачав видачу позик фермерам під майбутній урожай основних сільськогосподарських продуктів.

Проте ні антитрестівський закон Г. Клейтона (1914), ні прогресивний прибутковий податок не скоротили прибутків монополій.

Найважливішою частиною програми «нової демократії» Вільсона стало створення федеральної Резервної системи банків, яка відповідала інтересам великого капіталу і сприяла підкоренню господарського життя країни могутній фінансовій олігархії.

1.3. «Американське економічне диво»

США наприкінці XIX – на початку XX століття здійснили нечуваний економічний ривок, справжнє *економічне диво*. Країна, випередивши Велику Британію, **вийшла на перше місце у світі** за обсягом промислового виробництва і не поступається цією позицією аж до наших часів.

Мовою цифр

У 70-х рр. XIX ст. в США виплавлялося сталі у 7 разів менше, ніж в Англії, а до 1910 р. США випереджали Англію за цим показником уже в 4,5 раза! У 1900 р. на американських заводах працювало 9,4 млн робітників, а в 1910 р. – вже 17 млн.

Цікаві подробиці

Для підвищення якості та здешевлення виробництва автомобілів Форд удосконалював конвеєрне виробництво, стандартизував технологію, заощаджував навіть на фарбуванні машин. Форду належить відомий вислів: Ви можете придбати автомобіль «Форд» будь-якого кольору, за умови, що цей колір – чорний.

Автомобіль «Форд Т», 1915 р.

Цікаві подробиці

Символом масового виробництва товарів для населення став девіз, розміщений на одному з нью-йоркських супермаркетів: «Якщо Ви не знаєте, чого Ви хочете – заходьте до нас, у нас це є».

Наприкінці XIX ст. підприємець **Генрі Форд** сконструював свій перший автомобіль. Незабаром Форд налагодив його масове виробництво, і вже до 1915 р. з конвеєрів його заводів сходило до 250 тис. машин на рік. Вартість фордівських автомобілів постійно знижувалась, і їх могли купити все більш широкі верстви населення, у тому числі робітники. Якщо в 1910 р. середня ціна автомобіля становила 20 середньомісячних окладів кваліфікованих робітників, то у 1922 р. – лише три.

Одночасно з автомобілебудуванням стрімко розвивалось будівництво автодоріг. На гігантській території США розвинута мережа шосейних доріг та залізниць сприяла становленню внутрішнього ринку.

Бурхливий розвиток промисловості супроводжувався підвищенням рівня життя населення, у першу чергу – робітників. Їхнє становище ставало кращим, ніж у робітників європейських країн.

Завдяки застосуванню новітньої техніки та технологій, створенню нормальних умов праці її продуктивність у промисловості США була у 4 рази вищою, ніж у державах Європи.

2. ВЕЛИКА БРИТАНІЯ

2.1. Велика Британія – зразок конституційної монархії

Велика Британія (іноді називають *Англія*, з 1921 р. – *Сполучене королівство Великої Британії та Північної Ірландії*) була класичним зразком *конституційної монархії*. Вищу виконавчу владу здійснював **монарх**. Він мав право оголошувати війну й укладати мир, ухвалювати рішення щодо помилування, схвалювати або відхиляти закон. Виконавчу владу з королем розділяв **уряд** (*Кабінет міністрів*).

Влада монарха була обмежена **вищим законодавчим органом – двопалатним парламентом**. Нижню палату парламенту – *Палату общин* –

обирали на основі високого майнового цензу (у 1830 р. з 14 млн чоловік населення право голосу мали тільки 220 тис.). Верхня палата парламенту – Палата лордів (перів) – затверджувала проекти законів, прийнятих Палатою общин. Членство в Палаті лордів було спадкоємним. Парламентським актом 1911 р. права Палати лордів були істотно обмежені.

Англійський парламент – символ класичного парламентаризму

Судова влада належала судам різних інстанцій. Цивільні й кримінальні справи розглядалися судами присяжних. Судді призначалися парламентом довічно й могли бути позбавлені посади тільки за його рішенням.

2.2. Країна політичної стабільності

Політична стабільність. Велика Британія залишалася країною *політичної стабільності*, яку забезпечували передові соціальні реформи.

Роздуми з приводу

Британський досвід продемонстрував, що між інтересами буржуазії та робітників не тільки немає непримиренних протиріч (як стверджують радикальні революціонери), а навпаки, є спільні інтереси. Підприємці не можуть обійтися без робітників, праця яких забезпечує конкурентоспроможність підприємства та прибутки його власника. З іншого боку, робітники зацікавлені в підприємці, який має кошти для розвитку підприємства та розумно ним керує, що забезпечує достойну оплату праці робітників. Крім того, висока заробітна плата мільйонів робітників забезпечує зростання внутрішнього ринку, що стимулює виробництво товарів. Звичайно, відбуваються і конфлікти між робітниками, зацікавленими у підвищенні заробітної плати, і власником, що прагне зменшити свої витрати. Проте компроміс між соціальними групами забезпечує обопільне задоволення інтересів. Завдяки соціальному компромісу, еволюційному розвитку Англії, США та інших демократичних країн у них вдалося забезпечити високий рівень та якість життя населення, що було не досяжним для інших країн, які «лихоманило» від революцій та громадянських війн.

Інтереси британських робітників захищали тред-юніони (профспілки).

У країні продовжувала існувати **двопартійна система**, в якій домінували дві партії: *консерватори (торі)* і *ліберали (вігі)*. Від партії, що перемогла, обирали голову уряду – прем'єр-міністра, а партія, яка програла вибори, переходила в опозицію. Ця система існує й зараз.

Консерватори при владі. У 1900 р. до влади в Англії прийшли консерватори, і вони одразу змушені були вирішувати проблему торговельної політики. Впливові кола буржуазії, які страждали від іноземної конкуренції, вимагали митного захисту. Рупором цих кіл став **Дж. Чемберлен**. Він почав гучну кампанію *за відмову від політики вільної торгівлі* і впровадження імперського мита.

Джозеф Остін Чемберлен

Проте представники банків, суднобудування й вугільної промисловості, що здійснювали зовнішньоторговельні операції, відхилили цю програму. Дж. Чемберлен змушений був вийти зі складу кабінету.

Реформи лібералів. За таких умов у 1906 р. до влади прийшли ліберали. Велику роль в їх уряді відігравав *Девід Ллойд Джордж*, який зайняв посаду міністра торгівлі та відповідав за промисловість. Уряд лібералів за його ініціативою прийняв низку законів у сфері соціального забезпечення. *Такі закони сприяли мирному розвитку суспільства, зводили до мінімуму загрозу соціальних конфліктів.* Під впливом Ллойд Джорджа у 1908 р. парламент прийняв за-

кон про 8-годинний робочий день для гірників та закон про компенсацію при нещасних випадках на виробництві; були введені податки на високі прибутки та мита на велику спадщину. За це консерватори оголосили його «революціонером», а дії ліберального уряду – «замахом на приватну власність».

Виникнення лейбористської партії. На початку XX ст. на політичній арені Англії з'являється нова партія – *лейбористська* (заснована в **1900 р.** як Комітет робітничого представництва, з 1906 р. називається «лейбористською»). По суті це була федерація різних організацій: тред-юніонів (профспілок), Незалежної робітничої партії, Соціал-демократичної федерації.

Виникнення на політичній арені «третьої сили» викликало занепокоєння у стані торі і вігів, але було вже пізно. Через два десятиріччя основна маса виборців, яка голосувала за лібералів, перейшла на бік лейбористів.

Проблема Ірландії. Гострою проблемою для Великої Британії на початку століття була Ірландія. Так, у перші роки XX ст. в Ірландії виникла партія «Шин Фейн» («Ми самі»), яка вимагала політичної незалежності. Вслід за цими вимогами розпочалися дії: у 1911 р. розпочався страйк залізничників, а у 1912 р. – дублінських трамвайників.

Ліберали зрозуміли неминучість поступок ірландцям. Уряд у квітні 1912 р. вніс у парламент білль щодо Ірландської проблеми, але консерватори зустріли його вороже. Вони вимагали розчленування Ірландії, відокремлення її північної частини – *Ольстера*, промислово найбільш розвинутої частини країни. Тільки Перша світова війна відтіснила Ірландську проблему на другий план. Проблема Ольстера не вирішена і на сьогодні.

2.3. Відставання в економічному змаганні

Англія на початку XX ст. залишалась однією з провідних країн світу, була найбільшою колоніальною імперією, але *поступилася США місцем головної індустріальної держави.* Це було пов'язано з низкою чинників.

Наявність у Великій Британії колоніальних володінь з гарантованими ринками збуту, дешевою робочою силою і сировиною дозволяла отримувати високі прибутки, використовуючи застарілу техніку, що не сприяло оновленню британської застарілої технічної бази.

Вивіз капіталу до колоній та інших країн позбавляв вітчизняну економіку капіталовкладень, що уповільнювало темпи економічного розвитку.

Британський уряд, а також британські промисловці, фінансисти, торговці, переконані у довічному зберіганні панування Англії у світовому виробництві та торгівлі, поступово втратили гнучкість у конкурентній боротьбі. Британські товари з кінця XIX ст. витіснялися з ринків німецькими та американськими. Німецькі комерсанти краще за англійців вивчили особливості ринків у різних країнах, ураховували інтереси споживачів.

3. НІМЕЧЧИНА

3.1. Монархічний союз під верховенством Пруссії

На початок XX ст. змін у політичному устрої Німецької імперії не відбулося. До неї входили 22 монархії (серед них Пруссія, Баварія, Саксонія) та чотири «вільних міста». Конституція надавала їм деяку незалежність, але це був союз, у якому не було навіть формальної рівності членів.

На чолі імперії стояв **король найбільшої держави – Пруссії** (60% населення і понад половина території). Йому присвоювався титул імператора. Він був головнокомандувачем збройних сил, призначав урядовців, включаючи голову уряду – союзного канцлера, делегатів Пруссії до верхньої палати парламенту, й міг здійснювати безпосереднє керівництво міністрами.

Верхньою палатою **Німецького парламенту** була *Союзна рада – бундесрат*. Члени його призначалися керівниками держав. З 58 депутатів 37 представляли Пруссію, інші монархії мали у верхній палаті від 1 до 6 місць. Конституція надавала бундесрату законодавчу та значну частину виконавчої влади, він мав право видавати укази, що мали силу закону.

Нижньою палатою парламенту був рейхстаг. Однак у разі, якщо рейхстаг відхиляв законопроект, уряд міг обійти цю перешкоду.

Імперський уряд був представлений в одній особі – *канцлера*. Кабінету міністрів не існувало. Міністри були підлеглими канцлера.

2.3. Особливості політичного життя

Роль юнкерства в країні. Правлячим у Німецькій імперії став **юнкерсько-буржуазний блок** (юнкер – дворянин-землевласник, поміщик). На початку XX ст. великі дворяни-юнкери зуміли не тільки зберегти, а й значно посилити свій вплив і роль у державі. У руках юнкерів опинився уряд та інші органи правління, армія і дипломатія. Дворянство перетворило Пруссію на найбільш реакційну державу Німецької імперії.

Між юнкерами і буржуазією виникали жорстокі сутички, але соціально-економічний розвиток і зростання опору робітничого класу були причиною того, що напередодні Першої світової війни склалася тенденція до **переплетення інтересів обох соціальних груп**. Капіталізація сільського господарства, участь дворян у промислових підприємствах,

Нація – велика спільнота людей, яких **об'єднує національна самосвідомість**, що формується на основі спільного походження та історії, мови, території проживання, культурних традицій, ментальності, особливостей господарського життя. Для різних націй характерні певні особливості національного характеру, темпераменту тощо. Проте немає націй «більш розумних» чи «менш розумних», «агресивних» чи «миролюбних», «добрих» чи «поганих».

Націоналізм – ідеологія та політика **відстоювання інтересів своєї нації**. Націоналізм є необхідною умовою національного розвитку, створення національної держави. Разом з тим, екстремістський, агресивний, руйнівний націоналізм, що пропагує ідеї відмови іншим народам у праві на існування чи у національному самовизначенні, призводить до міжнаціональної ворожнечі та війн, шкодить дійсним інтересам нації.

Шовінізм – реакційна політика, спрямована на розпалювання ворожнечі й ненависті між народами. Для шовінізму характерні войовнича пропаганда національної винятковості, зверхності над іншими, приниження інших націй (*детальніше про шовінізм пояснено в § 6 «Міжнародна обстановка на початку XX ст.»*).

придбання маєтків підприємцями, родинні зв'язки – усе це зближувало представників найбагатших дворянських і буржуазних родин.

Мілітаризм. Однією з найважливіших рис Німецької імперії була надзвичайно висока питома вага мілітаризму у суспільному житті. На початку XX ст. виникли мілітаристські організації, що налічували десятки тисяч членів, від впливових політиків і громадських діячів до відсталих, безграмотних верств населення. У пропаганді мілітаризму використовувались ідеї необхідності «справедливої перебудови світу» на користь Німеччини, **націоналістичні** настрої.

Роздуми з приводу

На початку XXI століття націоналізм не сходить з історичної арени; більш того, деякі вчені бачать потенціал подальшого його росту. Без націоналізму не могли бути створені ні, наприклад, Німеччина у XIX ст., ні Польща чи Індія, Словаччина чи Україна у XX ст., ні жодна інша національна держава. Проте використання ідей націоналізму для відстоювання інтересів своєї нації за рахунок інших; пошуки джерел національних проблем не в своєму середовищі, а ззовні; національний егоїзм, ідеалізація власної нації та необ'єктивна критика інших, врешті-решт, завдають великої шкоди самій нації, інтереси якої ні-

бито відстоює такий екстремістський, руйнівний націоналізм.

Доктрина «пангерманізму» стверджувала, що німці мають право панувати над іншими народами. Пангерманісти закликали проводити «політику сили» щодо інших держав, створювати могутні флот та армію, готуватися до війни за переділ світу. *«Ми вимагаємо для себе місце під сонцем»*, – заявив канцлер Бюлов.

3.3. Економічне зростання Німеччини

На початку XX ст. Німеччина висувалася на перше місце в Європі і стала другою (після США) індустріальною державою світу. *З 1870 до 1913 рр. обсяг промислового виробництва в країні збільшився в 6 разів.*

До того ж у цей час давалися взнаки **позитивні наслідки об'єднання країн**, а також воєнної перемоги над Францією та отримання величезних репарацій, що були спрямовані на розвиток промисловості.

Німецькі підприємці успішно використовували **досвід інших країн**, впроваджували новітні досягнення науки і техніки, передову технологію.

Зростання промисловості стимулювали **великі державні замовлення** на виробництво озброєння, будівництво фортець, залізниць і морських портів. Держава заохочувала розвиток важкої індустрії та охороняла її інтереси від іноземної конкуренції на внутрішньому ринку.

Економічний прогрес Німеччини був обумовлений і традиційними **рисами німецького народу** – працьовитістю, дисциплінованістю й ощадливістю. Швидке **зростання кількості населення** (з 40 млн у 1871 р. до 67 млн у 1913 р.) сприяло збільшенню обсягу внутрішнього ринку.

У країні бурхливо розвивалися нові галузі промисловості – електротехніка та електроенергетика, хімічна промисловість, машинобудування.

Швидко росли монополії. Лідерство у виробництві зброї, локомотивів, залізничних рейок захопив концерн промислової династії **Крупнів**.

Розвиток **сільського господарства** відбувався значно повільніше через збереження напівфеодальної системи поміщицьких (юнкерських) господарств і малоземелля (або безземелля) селян. Пруське юнкерство зосередило у своїх руках майже третину оброблюваної в країні землі.

Головною ознакою соціально-економічного розвитку Німеччини була **мілітаризація**. Воєнний бюджет країни у 1900–1914 рр. напередодні Першої світової війни становив майже половину усіх витрат Німеччини.

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. У яких країнах існувала двопартійна система?
2. Назвіть основні політичні партії США та Англії.
3. Що свідчило про швидкий економічний розвиток США на початку XX ст.?
4. Які чинники стримували розвиток сільського господарства Німеччини?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Назвіть відмінності державного устрою Англії та Німеччини на початку XX ст.
2. Визначте особливості політичного розвитку США на початку XX ст.
3. Якими були передумови відставання Англії в економічному розвитку від США та Німеччини?
4. Що сприяло економічному зростанню Німеччини на початку XX ст.?

III. Для обговорення в групі

1. Які чинники сприяли тому, що Англія і на початку XX ст. залишалася політично стабільною країною?
2. Які позитивні та негативні наслідки для робітників мало запровадження конвеєрної системи на виробництві?
3. США стали першою країною, яка здійснила на практиці поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову. Як Ви вважаєте, чому це є важливим кроком на шляху до створення правової держави?

4. Як впливав розвиток автомобілебудування в США на початку XX ст. на загальний соціально-економічний розвиток країни?

IV. Робота з історичними термінами і поняттями

1. Згадайте курс історії, який Ви вивчали у 9 класі, та дайте визначення понять: «монополія», «юнкерство», «двопартійна система», «президентська республіка», «конституційна монархія».

2. Дайте визначення понять: «нація», «націоналізм», «шовінізм».

V. Творчі завдання

1. Як Ви думаєте, чи існує взаємозв'язок між підвищенням рівня життя населення та прискоренням економічного розвитку країни? Поясніть на прикладі США початку XX ст.

2. Чи є націоналізм важливим у суспільній свідомості та в політиці у XXI столітті? Якими, на Вашу думку, є перспективи у націоналізма у світі, в Європі?

3. Президенту США Теодору Рузвельту належить багато висловів, що стали крилатими. Серед них:

«Навчи мене, Боже, спокійно сприймати події, перебіг яких я не можу змінити; дай мені енергію і силу втручатися в події, мені підвладні, і навчи мене мудрості відрізнати перше від другого».

«Головна формула успіху – знання, як поводитися з людьми».

«Великою нацією нас робить не наше багатство, а те, як ми його використовуємо».

«Роби, що можеш, з тим, що маєш, там, де ти є».

«Ніколи не помиляється той, хто нічого не робить».

«У політиці доводиться робити багато такого, чого не слід робити».

«Я можу керувати Сполученими Штатами і можу керувати своєю донькою Ейліс, але я не можу робити те та інше одночасно».

«Цілком неосвічена людина спроможна хіба що обібрати товарний вагон, а випускник університету може вкрати цілу залізницю».

«Нехай краще бізнесмени ведуть свою справу чесно, ніж віддають частину надприбутку на благодійність».

Використовуючи ці афоризми, складіть словесний портрет Т. Рузвельта.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1900 р...... виникнення Лейбористської партії в Англії

1901–1909 рр...... президентство Теодора Рузвельта в США

1913–1921 рр...... президентство Вудро Вільсона в США

§2. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку Росії на початку ХХ ст.

1. ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ

У той час, як у Європі політичний устрій держав розвивався у напрямку становлення парламентаризму, Російська імперія залишалась останнім островом *абсолютизму*, а влада царя не обмежувалась жодними виборчими органами. В управлінні країною російський самодержець спирався на централізований бюрократичний апарат, створений ще у XVIII ст.

Державна рада була *дорадчим* законодавчим органом, члени якої призначались довічно. Виконавчий орган самодержавства – *Рада Міністрів*, що була створена ще за Олександра I, також мала *консультативні функції*.

Сенат, створений за Петра I, виконував функції *Верховного Суду*. Сенатори, призначені довічно царем, мали знайомити громадськість з новими законами, тлумачити та контролювати їх виконання.

Державні посади обіймали вихідці з дворян. Лише дворянин був генерал-губернатором (відповідав за збір податків та охорону державного майна). В управлінні на місцях дворянство брало участь через «предводителів дворянства», що обирались дворянством та затверджувались царем.

На рубежі століття перед російським самодержавством стояло лише одне актуальне завдання – зберегти недоторканим абсолютизм.

2. НАРОСТАННЯ ОПОЗИЦІЙНОГО ПОЛІТИЧНОГО РУХУ

Велика частина населення Росії була лояльною до самодержавства: козацтво, селянство у районах імперії, які не знали кріпосництва. Проте наприкінці XIX – на початку ХХ ст. в Росії посилюється опозиційний рух.

Представники поміркованого *ліберального руху* були діячами земств і виступали за розширення прав земств у місцевому самоврядуванні, за обмеження сваволі чиновників-бюрократів.

Радикали – представники російської інтелігенції, що виступали за проведення докорінних демократичних реформ, встановлення республіканського правління, проведення аграрної реформи, покращення правового стану робітників та селянства, їх соціальний захист.

Виразниками інтересів російського селянства стала *партія соціалістів-революціонерів (есерів)*, яка виступала за проведення широких реформ та вбачала особливий шлях розвитку Росії та протидію країнам Європи. Це була найбільш масова революційна партія. У 1905–1907 рр. її чисельність сягала півмільйона чоловік. Своєю метою есери проголошували соціалізм, «знищення разом із приватною власністю розподілу суспільства на класи», але вважали важливим збереження морально-етичних норм у суспільстві. Есери відстоювали інтереси тих, хто живе за рахунок власної праці, – *робітників, інтелігенції, селян*.

У тактиці есерів *агітація* сполучалась із систематичним *терором*, через що царський режим вважав цю партію найнебезпечнішим ворогом. Есерівські бойові організації на чолі з **Г. Гершуні**, **Б. Савінковим** тільки до 1911 р. у терактах знищили понад 200 чоловік – міністрів, губернаторів, поліцмейстерів тощо. Деякі активісти партії есерів (зокрема, **Є. Азеф**) були провокаторами, агентами царської «охранки».

Роздуми з приводу

Есери були найбільшою революційною партією Росії, але владу в жовтні 1917 р. захопили інші радикали – більшовики. Есери відстоювали інтереси селян та розробили найважливіший документ про надання селянам землі, але його основні положення привласнили більшовики та проголосили «Декрет про землю», завоювавши симпатії мільйонів селян, яких згодом позбавили цієї землі, загнавши в колгоспи.

? Чи можна сказати, що політичний успіх супроводжує тих, хто вдало використовує ситуацію та підлаштовується під неї, не гребує привласненням чужих ідей?

У 1890-х рр. виникають, а згодом об'єднуються у політичну партію представники *соціал-демократичного напрямку*, які з 1903 р. поділялись на два крила: ліворадикальне – *більшовиків* та відносно помірковане – *меншовиків*.

Більшовики на чолі з **Володимиром Леніном** декларували відстоювання інтересів робітничого класу, який мав бути головною рушійною силою соціалістичної революції та встановити диктатуру пролетаріату. Сама ж партія більшовиків бачила себе «політичним авангардом», воєнізованим керівним центром робітничого руху проти буржуазії.

Експропріація – позбавлення власності тих, хто її мав. Більшовицька ідея «експропріювати експропріаторів» тлумачилася як перерозподіл власності (на заводи, фабрики тощо). З точки зору марксистів, у ході історичного розвитку буржуазія «відібрала» у робітників власність, і тому її треба було «повернути» трудящим під гаслом «грабуй награване».

Цікаві подробиці

Є відомості, що «експропріацією» займався і молодий революціонер Йосип Джугашвілі (Сталін). Однак, після встановлення сталінської диктатури колишні «революціонери-соратники» вождя в Закавказзі були ліквідовані і нічого вже не могли розповісти про свого товариша.

Ряд більшовицьких груп вибрав специфічну форму терористичної діяльності – *«революційну експропріацію»*, займаючись грабунками «для збирання коштів на потреби революції». Експропріацією займалась, зокрема, більшовицька бойова група під керівництвом Л. Красіна. Найгучнішими акціями були пограбування банків у Тифлісі (Грузія), Варшаві (Польща), Гельсінгфорсі (Фінляндія), а також у Прибалтиці та на Уралі. Під час «ексів» часто страждали безневинні прості люди, заради яких начебто боролися з владою революціонери. Інколи прапором «експропріації» просто прикривались кримінальні наміри заволодіти грошима та цінностями.

Роздуми з приводу

Терористичні акти есерів та «експропріації» більшовиків розкладали суспільну свідомість, привчали суспільство до сприйняття насильства, вбивств як повсякденного та буденного явища, яке може бути «виправдано» якоюсь «шляхетною метою». Це було важливою передумовою сповзання російського суспільства до кривавих подій революцій початку XX ст. та громадянської війни, жертвами яких стали і активні учасники подій, і ті, хто намагався залишатися осторонь громадянського протистояння. Хвилі насильства, які охоплюють суспільство, змітають всіх...

Меншовики на чолі з **Г. Плехановим** представляли більш помірковане крило Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), стримано ставились до експропріації, схилились до необхідності реформ у Росії, яка могла «дорости» до соціалізму. На відміну від В. Леніна, який відстоював авторитарні методи керівництва партії, Г. Плеханов зазначав, що «потрібна дисципліна свідомості, а не дисципліна підкорення».

Політика русифікації мала своїм наслідком організаційне оформлення **національного руху** в багатонаціональній Російській імперії, переростання його культурно-просвітницького характеру в політичний. Національний рух поділявся на два напрямки: **соціалістичний** та **самостійницький**. Початок XX ст. знаменувався оформленням політичних національних партій у Польщі, Україні, Фінляндії, Вірменії, Грузії.

Національний рух – боротьба народу за національне визволення, створення можливостей для вільного національно-культурного, релігійного життя, соціально-економічного розвитку.

3. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РОСІЇ. РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКА ВІЙНА 1904–1905 рр.

Активна політика Росії на Далекому Сході, російське просування до берегів Тихого океану та кордонів Кореї дедалі більше турбували Японію, яка прагнула забезпечити тут свою гегемонію. Уряд **Миколи II**, не зумівши правильно оцінити зовнішньополітичне становище Росії, військову невідповідність економіки, штовхав країну до війни.

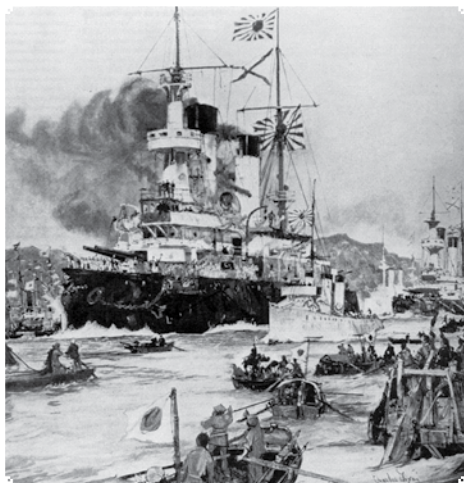
Раптовою атакою на російські кораблі у Порт-Артурі 27 січня 1904 р. Японія розпочала війну. План Японії передбачав домогтися панування на морі, оволодіти Кореєю, висадити десант у Маньчжурії, захопити Порт-Артур, розгромити головні сили росіян у районі Ляояна.

Воєнні операції російських військ проходили невдало. Висадка у лютому–квітні 1904 р. японських військ у Кореї та на Ляодунському півострові, успішні

Джон Буль (Англія) і Дядько Сем (США) підштовхують японця на війну з Росією. Порт-Артур обороняє забайкальський козак. Російський плакат, 1904 р.

? Яка ідея плакату? Які настрої в російському суспільстві щодо сил Росії та Японії в майбутній війні він відбивав?

Російські панцерники
«Адмірал Апраксін» і «Адмірал Сенявін»
після їх захоплення японцями

бойові дії проти росіян забезпечили японцям взяття в облогу Порт-Артура і розгортання бойових дій у Маньчжурії. З серпня по грудень 1904 р. тривала облога *Порт-Артура*. Захисники фортеці витримали 6 штурмів; лише зрадницькі дії генерала Стесселя призвели до капітуляції Порт-Артура.

Протягом 1905 р. Росія зазнала ще дві великі поразки: у лютому *під Мукденом* та в травні біля острова *Цусіма*. Героїзм російських моряків крейсера «Варяг» та канонерського човна «Корєєць», які билися проти переважаючих сил супротивника, увійшов в історію та став легендою, символом мужності та військової відваги. Однак самовід-

даність матросів та капітанів російського флоту, серед яких було чимало українців, не привела до перемоги через погану підготовку держави до війни та бездарне командування деякими адміралами та генералами. Російський флот зазнав розгрому, що стало не просто воєнною, але й національною катастрофою Росії.

Втім і у Японії сил для подальшої боротьби не вистачало. За посередництва США Росія та Японія розпочали переговори. За мирною угодою, підписаною у Портсмуті (США) 23 серпня 1905 р., Росія визнала Корею сферою впливу Японії, передала Японії право на оренду частини Ляодунського півострова з Порт-Артуром та південну частину Сахаліну.

Поразка царської Росії у війні з Японією серйозно вплинула на розстановку сил не тільки на Далекому Сході, а й у Європі. Разом з тим вона прискорила розвиток революційних подій у Росії.

4. РЕВОЛЮЦІЯ 1905–1907 рр.

Прологом першої російської революції став страйк робітників Путильського заводу у Петербурзі, що розпочався 3 січня 1903 р. А вже 8 січня страйк охопив всі заводи столиці. Тодішня профспілкова організація робітників міста «Збори російських фабрично-заводських робітників», яку очолював священик *Гапон*, за ідеєю свого лідера вирішила звернутись із проханням до царя. Під петицією підписалось 150 тис. чоловік.

Розстріл демонстрації 9 січня 1905 р.

Вранці **9 січня 1905 р.** народний похід до царя на чолі з Гапоном закінчився розстрілом беззбройних робітників. Понад

тисяча вбитих і п'ять тисяч поранених – таким був результат наївної віри у доброго царя-заступника. Гапону вдалося утекти, але згодом, за вироком робітників, його було схоплено і повішено у березні 1906 р. у передмісті Петербурга.

Події «кривавої неділі» приголомшили російську громадськість і викликали бурю протестів по всій країні. *У Росії розпочалась революція*. 25-літні спроби царського уряду врятувати країну від революції, розв'язавши протиріччя її розвитку шляхом реформ, зазнали невдачі.

Завдання революції полягали:

у вирішенні аграрного питання (ліквідація поміщицького землеволодіння, викупних платежів 1861 р., общини та кругової поруки тощо);
у встановленні конституційно-демократичного устрою в Росії (ліквідація самодержавства, демократизація суспільного життя, проголошення та юридичне закріплення прав та свобод громадян);
у розв'язанні назрілих проблем соціального характеру (встановлення 8-годинного робочого дня та мінімального розміру заробітної плати, виплата пенсій, створення системи соціального захисту);
у вирішенні національного питання (реалізація прав націй на самовизначення).

Рушійні сили революції формувалися з багатьох верств російського суспільства – це інтелігенція, власне російська та національних меншин, частина підприємців, селянство, робітники, учні та студенти, армія.

Важливими **подіями** російської революції були **масові страйки** протягом січня – лютого 1905 р., в яких взяли участь 440 тисяч робітників.

Улітку 1905 р. страйки були не тільки економічними, але й все більше набували політичного характеру, часто переростали у збройні сутички з військами та жандармерією.

Створюються **нові органи влади революції – Ради депутатів** (перші виникли в Івано-Вознесенську), які у майбутньому Росії відіграли значну роль. Утворення Рад вітали меншовики, які відразу ж взяли участь у їх діяльності. Більшовики спочатку поставились до Рад з насторогою, та згодом відвели радам роль організаторів збройного повстання.

У червні 1905 р. відбулося повстання на панцернику «Потьомкін», яке продемонструвало готовність **флоту та армії** взяти участь у революції.

Революційна хвиля захопила і російське **селянство** (1/5 частина повітів європейської частини імперії була охоплена селянськими виступами).

Піком революції став всеросійський **жовтневий страйк**.

Фіналом 1905 р. були грудневі зіткнення робітників із владою в Москві, що переросли в барикадні бої. **Грудневе збройне повстання** було придушене царським режимом, і революційна хвиля пішла на спад.

Ще до грудневих подій, під тиском розмаху революції, самодержавство змушене було піти на поступки. **17 жовтня 1905 р.** цар підписав

17 жовтня (з картини І. Рєпіна)

Маніфест, у якому обіцяв скликати Державну Думу, провести низку реформ у країні.

Значна частина російського суспільства не хотіла подальшого розхитування держави, вважаючи достатніми здобуті поступки з боку самодержавства. У країні утворювались нові політичні партії та організації.

Восени 1905 р. сформувалась **партія октябристів** («Союз 17 жовтня», російською – «Союз 17 октября»). Назва партії відображала її задоволеність поступками царського уряду, зафіксованими в Маніфесті від 17 жовтня 1905 р. Ліберальна програма октябристів була спрямована на встановлення конституційної монархії, проведення законодавчих реформ, відкидала революційне насильство.

До партії входили промисловці, банкіри, торговці, чиновники, поміщики, а також викладачі, лікарі, священники, селяни. У керівництві октябристів були представники заможних верств населення. Лідерами партії були московський підприємець **А. Гучков** і землевласник з Катеринославської губернії **М. Родзянко**.

Михайло Родзянко

Партія кадетів, яка у 1905 р. була налаштована опозиційно до царизму, вимагала встановлення конституційного ладу, забезпечення свободи слова, совісті, зборів, пересування, недоторканності житла, законодавчого регулювання питань найму робочої сили, права національних меншин на культурно-національну автономію тощо.

Лідером партії був професор російської історії **П. Мілюков**, біля джерел партії стояли відомий економіст **П. Струве**, письменник та прогресивний громадський діяч **В. Короленко**, всесвітньвідомий вчений **В. Вернадський**.

Більшість політичних партій Росії (крім більшовиків, анархістів та есерів-радикалів) позитивно оцінювали **результати революції**:

– скликання царським урядом <i>Державної Думи</i> – виборного законодавчого органу, першого паростку парламентаризму в імперії;
– проголошення <i>демократичних свобод</i> ;
– видання законів, що надавали робітникам <i>гарантії соціального захисту</i> ;
– початок підготовки урядом <i>аграрної реформи</i> .

Основні події революції

9 січня 1905 р.	«кривава неділя», початок революції
січень – лютий 1905 р.	масові страйки, в яких взяли участь 440 тисяч робітників
червень 1905 р.	повстання на панцернику «Потьомкін»
17 жовтня 1905 р.	царський Маніфест
7 – 18 грудня 1905 р.	збройне повстання в Москві, придушене царським режимом
1906 – 1907 рр.	спад революції та її поразка

Царська влада, що виявила після поразки в російсько-японській війні невпевненість у собі, зуміла в 1906–1907 рр. взяти ініціативу у вирішенні політичних проблем, а в наступні роки відносно стабілізувати політичну ситуацію в країні. Проте основні протиріччя в Російській імперії не були розв’язані. Невирішеним залишалось і національне питання.

5. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

На території Росії жили представники понад 100 націй. Деякі з них (українці, поляки, литовці, грузини, вірмени тощо) втратили державність у ході територіальних загарбань Російської імперії, що відбувалися або у вигляді воєнних завоювань, або «добровільного приєднання».

Неросійські народи («іногородці», як їх зневажливо називали представники влади та російські націоналісти) становили більшу частину населення Росії. Серед них українці складали більш ніж 20% – 25,3 млн із 125 млн чол. усього населення (за даними перепису 1897 р.).

Російське самодержавство проводило політику національного, культурного та релігійного пригноблення неросійських народів – русифікацію, створення перешкод для розвитку національних мов та культур, національного самовираження тощо.

Прагнення до національної свободи зумовило піднесення національного руху в Російській імперії.

Цікаві подробиці

Особливістю Російської колоніальної імперії було те, що території її колоній прилягали до метрополії. Так, у різні часи до Російської імперії були включені Фінляндія, Прибалтика, частина Польщі, Білорусія, Україна, Закавказзя, Середня Азія тощо. Сибір теж був завойований росіянами (можна згадати сюжет картини художника В. Сурикова «Підкорення Сибіру Єрмаком»). Населення цих територій, з одного боку, відчувало національно-релігійний тиск, з іншого – були створені більш сприятливі умови для їхнього економічного розвитку, припинились міжкланові, міжплемінні уособиці.

У багатьох народів Середньої Азії панували напівфеодальні суспільні відносини; деякі народи Сибіру, Крайньої Півночі, Далекого Сходу жили за патріархальних умов навіть дофеодальних відносин. Натомість деякі «національні окраїни» (Фінляндія, Польща, Україна тощо) за рівнем соціально-економічного та політичного розвитку випереджали російську метрополію.

Українські політики відстоювали необхідність докорінних реформ у державі, виступали за рівність всіх націй перед законом.

Майже всі **польські** партії виступали за автономію Царства Польського. Деякі з них тяжіли до терору, закликали до збройного повстання.

Єврейські політичні лідери в своїх програмах намагалися об'єднати боротьбу за громадянські права з національними інтересами свого народу.

Російські політики – ліві фракції Думи, кадети та інші, виступали за зміни, поступки національному руху, зокрема українському. Так, лідер кадетів П. Мілюков констатував, що український рух не є пріоритетом лише інтелігенції, та охопив уже весь народ. Тому його зупинити неможливо, але налаштувати проти російської держави, відбираючи останню надію щодо поліпшення його становища в межах імперії, дуже легко.

Однак значна частина російських політиків намагалася зберегти «єдність та непорушність» Російської імперії.

Навіть ті з них, хто з ліберальних позицій підходив до національного питання, відсували його вирішення на невизначений період.

Чорносотенці – члени реакційних правих організацій у Росії у 1905–1917 рр., що виступали під гаслами монархії, шовінізму та антисемітизму. На території України за сприяння царату виступали проти українського національного руху.

Чорна сотня (саме від цієї організації пішла назва «чорносотенці») – одна з шовіністичних, погромних організацій. До загонів «чорної сотні» набирали селян та міських люмпен-пролетарів, розпалюючи в них почуття антисемітизму, а також представників чиновництва.

Українофобія – форма національних забобонів і нетерпимості, вороже ставлення до українців. Для російських шовіністів, українофобів було характерно невизнання українців як нації зі своєю культурою, історією, мовою тощо, найменування їх «малоросами», фальсифікація історії, зокрема – представлення виключно Росії як національно-державної спадкоємиці Київської Русі; відмова українцям у праві на національно-культурне, релігійне та політичне самовизначення та ін.

У Росії посилювалися реакційні націоналістичні тенденції, спрямовані проти неросійських народів, виникали **чорносотенські організації**.

Серед таких російських монархічних організацій найвпливовішим був «*Союз російського народу*», що утворився в жовтні 1905 р. та мав *шовіністичний* характер, спрямований проти неросійських народів, зокрема, пропагував *українофобські* та *антисемітські погляди*. Програма «Союзу російського народу» включала такі положення, як «єдність та неподільність» Російської імперії, збереження самодержавства, вилучення з державної служби противників монархії тощо. Покровительство організації надавав сам цар Микола II.

Інша шовіністична монархічна організація – «*Союз Михайла Архангела*» – була створена у 1908 р. у Петербурзі. Цей «Союз» на чолі з його лідером, реакціонером В. Пуришкевичем, виступав за збереження православ'я та самодержавства, боровся за позбавлення прав виборців євреїв, за обмеження парламентсько-

го представництва Польщі та Кавказу. У 1907 р. членами чорносотенних організацій були понад 410 тис. чоловік. У Росії масовими накладами виходили чорносотенні газети, книги.

Шовіністична політика царського уряду, посилення чорносотенських, антисемітських настроїв та розповсюдження міфів про «ритуальні вбивства» євреями християн, що помножувалося на соціально-економічні негаразди людей та пошуки «винних» у цьому, були передумовами **єврейських погромів** у Російській імперії.

Кривавий єврейський погром відбувся в квітні 1903 р. у Кишиневі. Десятки людей були вбиті, сотні – поранені та скалічені. Кишинівські євреї спробували організувати самооборону, але бійці їхніх загонів були оточені поліцією та військами, роззброєні та заарештовані.

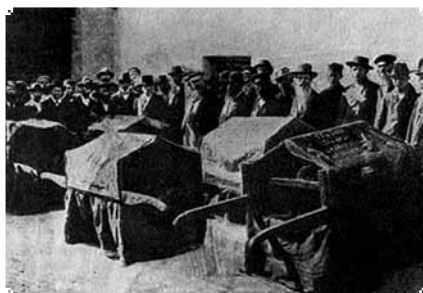
Під час єврейських погромів у 1905–1907 рр. влада, як і раніше, або напругу підтримувала погромників, або потурала бандитам своєю повною бездіяльністю.

Царизм та реакційні суспільні сили намагалися спрямувати соціальну активність населення, яке протестувало проти соціально-економічного та національного тиску, в бік насильства проти євреїв.

Кращі представники християнської інтелігенції виступали проти антиєврейських акцій. Одеський архієпископ Дмитрій з церковної кафедри засуджував погроми. Єпископ чигиринський Платон ходив вулицями київського Подолу і умовляв натовп заспокоїтись та не чіпати євреїв.

Проти антисемітизму виступали відомі політики та діячі культури. Український та російський письменник, громадський діяч **Володимир Короленко** у своїх статтях викривав брехню та злочини чорносотенців. За ініціативи російського письменника **Максима Горького** була надрукована літературна збірка «Погром», у якій взяли участь письменники **М. Гарін-Михайловський** і **В. Вересаєв**, видатні вчені **К. Тімірязєв** і **І. Сєченєв**. У збірці різко засуджувався антисемітизм і злочини погромників. Деякі партії, профспілки та інші організації ухвалювали антипогромні резолюції та звернення. Громадські діячі збирали гроші для допомоги жертвам погромів. Під час антисемітської «справи Бейліса» у 1913 р. українці та росіяни, селяни та міщани, що були присяжними засідателями, виправдали М. Бейліса і, таким чином, відкинули несправедливі звинувачення.

Антисемітизм – форма національних, релігійних забобів і нетерпимості, вороже ставлення до євреїв та переслідування їх. Складовими антисемітизму є релігійний антисемітизм – переслідування через віру євреїв, спроби навернення євреїв до інших релігій, звинувачення у різних злочинах, зокрема – у розп'ятті Ісуса Христа, у «ритуальних вбивствах» християн; економічний антисемітизм – намагання обмежити економічні права євреїв для подолання конкуренції з ними у різних сферах економіки та ін.

Похорон жертв
Кишинівського погрому

6. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Особливості економічного розвитку Росії на початку ХХ ст.

У 1890-ті рр. Росія за темпами економічного розвитку займала одне з перших місць у світі. Проте на початку ХХ ст. на розвиток господарства вплинули війна з Японією та піднесення революційного руху, внаслідок чого темпи промислового розвитку знизились.

У 1900–1903 рр. в Росії розпочалась **економічна криза**. Почавшись у легкій промисловості, з найбільшою силою вона вразила важку промисловість. Криза значно посилила процес монополізації російської промисловості, а також прискорила процес концентрації виробництва, сприяла переростанню монополістичного капіталу у державно-монополістичний.

Економічний розвиток Росії мав такі **особливості**:

– залежність монополістичного виробництва від <i>самодержавства</i> ;
– високий ступінь <i>концентрації виробництва та капіталу</i> ;
– наявність значної питомої ваги <i>іноземного капіталу</i> ;
– невисокий ступінь активності Росії у <i>вивозі капіталів</i> .

6.2. Столипінська реформа та її наслідки

Стабілізація внутрішнього, у тому числі економічного становища після революційних подій 1905 р. пов'язана з ім'ям **Петра Столипіна**, який у **1906 р.** став на чолі російського уряду.

Столипін став ініціатором перетворень високої економічної та соціальної результативності. Головною справою життя Столипіна стала **аграрна реформа**, що включала такі положення:

1. Указ про **звільнення селян від викупних платежів та общинної залежності**, за яким усі бажаючі могли вийти з общини та отримати землю у власність. Таким чином, ліквідовувався один із феодальних пережитків на селі – селянська община.

2. Закон, що дозволяв селянам **селитися на хуторах** та володіти землею на правах спадкової власності.

3. **Створення земельного фонду** з державних земель для забезпечення землею селян, які потребували її.

4. Надання селянам права **викупати землю поміщиків**.

5. Виділення селянам державних безпроцентних **кредитів** для купівлі землі.

6. **Активізація роботи селянського банку**, який кредитував землевласників, протидіям спекуляціям землею.

7. Організація **переселення селян** з перенаселених центральних районів Росії до

Петро Столипін

Сибіру, Казахстану та Середньої Азії, де був великий вільний земельний фонд. Держава допомагала селянам із транспортом, кредитами на будівництва будинків у нових місцях проживання, купівлю машин, худоби та домашнього майна.

8. Організація на селі дорожнього будівництва, кооперативної діяльності, медичної та ветеринарної допомоги, агрономічних консультацій, будівництва шкіл та сільських храмів.

Внаслідок таких заходів у Росії формувалося високорозвинуте землеробство. Урожайність у 1906–1914 рр. зросла на 14 %. Залишки хліба незабаром після початку реформ становили сотні мільйонів пудів, різко зросли валютні надходження, пов'язані з експортом зерна.

Розвиток сільського господарства сприяв і розвитку російської промисловості.

Соціально-економічний розвиток Росії напередодні Першої світової війни

Успіх аграрних перетворень був можливим лише за умови збереження внутрішньополітичної стабільності в країні. Столипін вживав активних заходів для придушення революційного руху.

Втім з 1910 р. в Росії розпочалося нове революційне піднесення.

Активно діяли екстремістські, радикальні організації, які терористичними актами намагались залякати владу та вплинути на активізацію народного руху. Терористи здійснили чотирнадцять замахів на життя П. Столипіна.

У вересні 1911 р. вони досягли своєї мети – видатний державний діяч був смертельно поранений внаслідок терористичного акту.

Незважаючи на складні політичні процеси, економічне зростання Росії продовжувалось. Зросло суспільне багатство. Значні суми із державного бюджету виділялись на розвиток культури та освіти. Добробут населення позначався і на прирості його чисельності, який не мав рівних у Європі.

Гіпотеза

Деякі економісти та політики тих часів стверджували, що збереження тенденцій розвитку Росії на початку XX ст. неминуче вже через 20-30 років виведе Росію на місце світового лідера, надасть можливість домінувати в Європі і навіть перевищити господарський потенціал усіх європейських держав разом.

Напередодні Першої світової війни Росія досягла найвищого рівня соціально-економічного розвитку у своїй історії.

Свідчать документи

З промови Петра Столипіна

«Противники державності... пропонують серед інших сильних і дужих народів перетворити Росію на руїни... Їм потрібні великі потрясіння, нам потрібна велика Росія! Дайте державі 20 років спокою, внутрішнього та зовнішнього, і ви не впізнаєте теперішню Росію!».

? **Що Ви думаєте з приводу цих слів Столипіна? Як Ви гадаєте, чи можливим було в Росії на початку XX ст. припинення революційного руху?**

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Охарактеризуйте державний устрій Росії на початку XX ст.
2. Назвіть основні течії опозиційного політичного руху в Росії на початку XX ст.
3. Яку партію вважали виразником інтересів російського селянства?
4. Визначте два основних крила, на які поділялась російська соціал-демократія з 1903 р.
5. Назвіть основні події російсько-японської війни 1904–1905 рр.
6. Які ідеї відстоювала партія більшовиків? Хто був її лідером?
7. Які політичні партії виникли в Росії в 1905 р.? Назвіть їх лідерів.
8. Яким був національний склад населення Російської імперії?
9. Назвіть російські монархічні організації, що відстоювали ідеї шовінізму, українофобії та антисемітизму.

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Дайте характеристику ідеології та практичній діяльності партії есерів.
2. Якими були наслідки російсько-японської війни 1904–1905 рр. для міжнародної обстановки та внутрішнього становища в Росії?
3. Назвіть основні завдання революції 1905–1907 рр. в Росії.
4. Дайте періодизацію революції 1905–1907 рр.
5. Назвіть основні події революції 1905–1907 рр.
6. Якими були результати революції 1905–1907 рр.?
7. Які позиції займали українські політики в Державній Думі?
8. Назвіть передумови єврейських погромів у Російській імперії.
9. Визначте особливості монополізації економіки Росії на початку XX ст.
10. Назвіть основні заходи Столипінської аграрної реформи.

III. Для обговорення в групі

1. Чому деякі історики та політики називали Російську імперію «тюрмою народів»? У чому полягало «національне питання» в Росії?
2. Якими були особливості національного руху в Російській імперії?
3. Дайте загальну характеристику основних досягнень та протиріч соціально-економічного розвитку Росії у 1900–1913 рр.

IV. Робота з історичними термінами

Поясніть терміни і поняття: «експропріація», «національний рух», «чорносо-тенці», «українофобія», «антисемітизм».

V. Творчі завдання

1. Чи погоджуєтесь Ви з думкою ряду істориків про те, що національний рух в Російській імперії на початку XX ст. мав не менше значення в революційних процесах, ніж боротьба за соціально-політичні та економічні перетворення?
2. Чи погоджуєтесь Ви з гіпотезою, згідно з якою збереження тенденцій розвитку Росії на початку XX ст. могло вивести Росію на місце світового лідера, і тільки світова війна та революції 1917 р. зірвали цей процес?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1904 – 1905 рр...... російсько-японська війна
9 січня 1905 р...... «кривава неділя» – розстріл мирної демонстрації
17 жовтня 1905 р...... видання царського Маніфесту
1906 р...... початок Столипінської аграрної реформи

§3. Особливості державного устрою, політичного життя та соціально-економічного розвитку Франції та Австро-Угорщини на початку XX ст.

1. ФРАНЦІЯ

1.1. Особливості державного устрою

Країна жила за конституцією 1875 р. як *парламентська республіка*.

Главою держави був *президент*, який обирався абсолютною більшістю Національних зборів на сім років і міг бути переобраний на будь-який новий строк. Конституція надавала йому право видавати законодавчі акти, які мали більшу юридичну силу, ніж законодавство парламенту.

Парламент складався з двох палат: вищої (Сенат) та нижньої (палата депутатів). До вищої входило 300 сенаторів (225 з яких призначались на 9 років, а інші – довічно самими сенаторами). Палата депутатів обиралася на основі загального виборчого права для чоловіків.

Рада міністрів призначалася президентом, але була підзвітною парламенту, хоча урядові акти і перевершували за значенням законодавство парламенту.

Місцевого самоврядування практично не існувало. За законами 1876–1882 рр. посади мерів стали виборними. Реальна влада у департаментах належала префектам, які призначались урядом.

1.2. Політичне життя

Політичні партії у Франції. Найвпливовішими були *помірковані республіканці*. Вони відстоювали інтереси великої буржуазії. Цю партію, завдяки прогресивним реформам, підтримувала середня буржуазія, яка становила значну частину виборців.

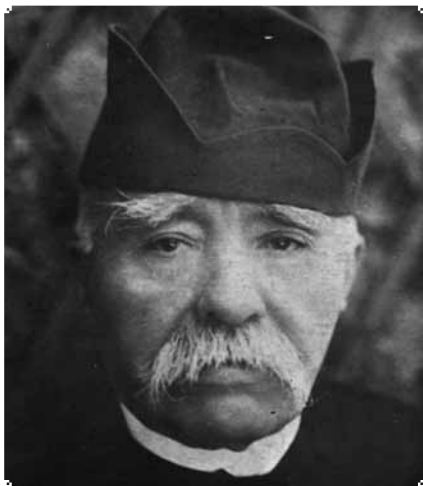
На початку XX ст. зріс вплив партії частини середньої буржуазії – *радикалів*. Її лідери, особливо Жорж Клемансо, здобули популярність рішучими виступами проти монархістів та клерикалів, викриттям зловживань поміркованих республіканців. Клерикали ставили за мету посилення впливу церкви і духовництва на політичне і культурне життя країни.

Парламентські вибори 1902 р. Під час парламентських виборів у 1902 р. більшість голосів дістали *ліві партії – радикали і соціалісти*. Серед соціалістів перемогла група на чолі з *Жоресом*, що блокувалась на виборах із радикалами. Радикальний уряд, намагаючись зберегти довіру виборців, розгорнув наступ на католицьку церкву. Було прийнято закон, за яким діяльність кожної релігійної, церковної громади потрібно було оформлювати спеціальним дозволом парламенту. Цей закон був відповіддю на відкриту антиреспубліканську пропаганду католицької церкви.

У грудні 1905 р. кабінет правого радикала Рув'є провів закон про відокремлення церкви від держави. Однак розходження радикалів і

соціалістів стосовно закону про прибутковий податок примусило останніх стати в опозицію до правлячих радикалів.

Парламентські вибори 1906 р. Незважаючи на це, на парламентських виборах у **1906 р.** партія радикалів, яку тепер підтримувала й буржуазія, ще більше зміцніла. Очолив раду міністрів **Жорж Клемансо**. Він став визначним політичним діячем Франції завдяки розуму, бурхливому темпераменту, ораторському мистецтву.

Жорж Клемансо

в Європі. Після поразки на президентських виборах 1920 р. припинив політичну діяльність.

Клемансо Жорж (1841–1929) – один з видатних державних і політичних діячів Франції. За освітою лікар. Член Французької академії (1918). У період Другої імперії брав участь у радикальному русі. З початку 80-х рр. Клемансо став лідером радикалів. Виступав за демократичні реформи в країні. Був завзятим прихильником реваншистської війни з Німеччиною. За темпераментні й різкі виступи в парламенті мав прізвисько «Тигр». У 1902 і 1909 рр. обирався до Сенату. У 1906–1909 рр. – голова Ради міністрів. З початку Першої світової війни вимагав її продовження до повного розгрому Німеччини, не зважаючи на жертви. У листопаді 1917 р. знову очолив уряд. Був головою Паризької мирної конференції, главою французької делегації на ній, одним із творців Версальської системи. Домагався гегемонії Франції

Партія радикалів користувалася великою популярністю серед міських та сільських жителів. Однак після призначення на пост прем'єр-міністра Клемансо зосередив свої сили на боротьбі проти робітничого руху. «Тепер я по інший бік барикади», – говорив він. Уряд Клемансо обмежував свободу політичної діяльності трудящих, свободу зборів, демонстрацій, використовував поліцію і війська для розправи із страйкарями.

Зовнішня політика радикалів була спрямована на зближення з Англією з метою боротьби проти Німеччини і розширення колоніальної імперії.

Париж на початку XX ст.

1.3. Соціально-економічний розвиток

Франція стала світовим кредитором (лихварем). Місцеві капіталісти вважали для себе вигіднішим вкладати капітали не в промисловість і землеробство власної країни, а в іноземні позики, які давали величезний прибуток. В умовах застою промисловості, торгівлі, морського транспорту, зниження життєвого рівня народу країна багатшала.

Незважаючи на поразку у війні з Пруссією (1870–1871), Франція залишалася державою, що мала значні економічні можливості, а також величезною *колоніальною імперією*.

На відміну від Англії та Німеччини, Франція була *аграрно-індустріальною країною*: 43 % її жителів були зайняті у сільському господарстві.

Чисельність населення зростала повільно, з 1871 по 1913 рр. воно збільшилось на 3,6 мільйона, тоді як населення Німеччини за цей же період – на 26 мільйонів.

Темпи промислового розвитку Франції на початку XX ст. були невисокими (2,5 % річних), не набагато вищі, ніж у Англії (1 %). За темпами зростання економіки Франція відставала від Німеччини і США, за обсягом промислового виробництва – і від Англії.

Значну роль в економіці Франції відігравали *банки*. 5 їхніх головних представників на чолі з «Французьким банком» сконцентрували у своїх руках 73 % загальної суми вкладів, 200 основних акціонерів «Французького банку» (двісті сімей) контролювали майже всю економіку держави.

2. АВСТРО-УГОРЩИНА

2.1. Особливості державного устрою

8 лютого **1867 р.** між Францем Йосифом I і представниками угорського національного руху був підписаний договір, за яким *Австрійська імперія перетворювалася на дуалістичну монархію Австро-Угорщину*.

Австро-Угорщина залишалася дуалістичною монархією і на початку XX ст. Країна складалася з двох частин, що були розділені р. Лейтою: Австрії (Цислейтанії) та Угорщини (Транслейтанії). До складу Австрії входили власне австрійські землі, Чехія (Богемія), Моравія, Сілезія, Далмація, Істрія, Трієст, а також Галичина та Буковина. Угорщина, крім власне угорських земель, включала також Словаччину, Воєводину, Хорватію, Трансильванію, Закарпатську Україну. Кожна з частин Австро-Угорщини отримала повний суверенітет відносно внутрішніх справ, мала *власний парламент*, незалежний уряд, систему державної адміністрації, юстиції.

Загальноімперському уряду передавалися питання зовнішньої, військово-морської і фінансової політики. Для обговорення спільних для обох частин монархії справ скликалися Коронна рада і рада міністрів, включаючи, окрім спільних міністрів, глав урядів Австрії та Угорщини. За угодою 1867 р. Австрія брала на себе 70 % загальноімперських витрат, Угорщина – 30 %, надалі ця частка повинна була корегуватися кожні 10 років, виходячи з рівня економічного розвитку.

Дуалістична монархія (від лат. dualis – подвійний) – один із двох видів конституційної монархії поряд з парламентською; є історично перехідною формою від абсолютної монархії до парламентської. За умов дуалістичної монархії влада монарха обмежена конституцією, але монарх зберігає широкі владні повноваження. Натомість уряд несе формально подвійну відповідальність перед монархом і парламентом, але підкоряється волі монарха.

Франц Йосиф I

В обох частинах держави були проголошені **демократичні свободи**, рівність усіх громадян, недоторканність приватної власності тощо.

Уряди Австрії та Угорщини стали відповідальними перед відповідними парламентами.

Монарх зберігав право попереднього схвалення законопроектів, призначав голів урядів і міністрів, залишався верховним головнокомандувачем єдиної австро-угорської армії.

Франц Йосиф I коронувався в Будапешті королем Угорщини.

2.2. Значення австро-угорської угоди

Сучасні історики вважають, що австро-угорська угода була *єдиним можливим способом збереження для Габсбурзької монархії статусу великої держави*. Завдяки угоді до початку Першої світової війни Австро-Угорщина вступила в період бурхливого *економічного розвитку і модернізації всіх сфер суспільного життя*.

Проте новий державний устрій мав **недоліки**, серед яких найбільш значними були *збереження сильної влади імператора і незадоволення інтересів інших націй імперії*. Саме ці чинники за умов поразки у війні викликали крах і розпад імперії у 1918 р.

2.3. Політичне життя

Національні протиріччя в Австро-Угорщині часто відсували на другий план соціальні та політичні проблеми. Навіть соціал-демократичний рух в імперії наприкінці XIX ст. розколовся та призвів до утворення шести окремих національних соціал-демократичних партій: австрійської, італійської, південнослов'янської, польської, чеської та **української**. У чеських землях були випадки, коли на одному підприємстві діяли дві окремі профспілкові організації – німецька та чеська.

Австро-угорська угода не вирішила всіх протиріч між окремими частинами імперії. Незадоволеними були Чехія та Хорватія. З останньою, за сприяння Відня, Угорщина уклала угоду, яка на деякий час згладила непорозуміння. Однак з Чехією домовитися не вдалося. Її представники подали у рейхсрат декларацію, в якій вимагали надання Чехії, Моравії та Сілезії прав, аналогічних угорським. Унаслідок довготривалої боротьби австрійський уряд був змушений піти на низку поступок (дозвіл вживання чеської мови в адміністрації та шкільництві, поділ Празького університету на чеський та німецький та ін.), однак повністю вирішити всі протиріччя так і не вдалося.

2.4. Соціально-економічний розвиток

Часи модернізації Австро-Угорщини наприкінці XIX – на початку XX ст. супроводжувались **прискоренням економічного розвитку**. Темпи зростання австрійської економіки з 1880 до 1913 рр. становили в середньому 3,6% на рік, а угорської економіки – 4,5 %.

Дуже значною була централізація капіталу у банківській сфері. До 1914 р. дев'ять найбільших віденських банків контролювали 53 % капіталу австрійських акціонерних товариств, у тому числі 73 % капіталу гірничодобувної і борошномельної промисловості, 80 % капіталу у сфері виробництва цукру і майже 100 % капіталу в машинобудуванні, металургії та військовій індустрії. Схожа ситуація склалася і в Угорщині. П'ять провідних банків Будапешта контролювали 47% промислового капіталу країни. При цьому 55% акцій угорських банків належало іноземному капіталу – здебільшого тим самим віденським банкірам.

Акціонерні товариства в Австро-Угорщині формувалися повільно. Наприклад, у 1907 р. в Німеччині було у вісім разів більше корпорацій, ніж в Австрії, і навіть Росія, яка була не настільки розвинутою, мала акціонерних товариств утричі більше.

Незначними у роки модернізації були зміни у структурі імперської економіки. Так, якщо у 1869 р. на долю сільського господарства припадало 67,1 % спільного обсягу виробництва в австрійській частині монархії, а на долю промисловості – 19,7 %, то у 1910 р. питома вага аграрного сектору впала лише до 56,8 %, а питома вага індустрії зросла лише до 24,2 %. *Господарство в цілому все ще залишалося аграрним, і це дуже відрізняло стан справ в економіці Австрії від економіки Західної Європи.*

У країні поступово **покращувався добробут населення**. У 1898–1913 рр. мало місце сорокапроцентне зростання реальних доходів населення.

Незважаючи на це, рівень життя більшості підданих Австро-Угорської імперії все одно залишався нижчим, ніж у передових країнах світу. Наслідком цього стала активна *еміграція місцевого населення до Сполучених Штатів Америки*. Упродовж передвоєнного десятиліття вона становила приблизно 200 тис. чоловік на рік.

Австро-Угорщина за рівнем **соціально-економічного розвитку** відставала від передових країн Європи. Напередодні Першої світової війни у Габсбурзькій імперії національний прибуток на душу населення становив приблизно 60% від німецького рівня і 75% від французького.

Якщо чисельність населення, що проживала у той час на території Австро-Угорщини, становила 15,6 % від кількості всього європейського населення, то обсяг виробництва у Габсбурзькій імперії був значно меншим – 6,3 % від обсягу сукупного європейського виробництва.

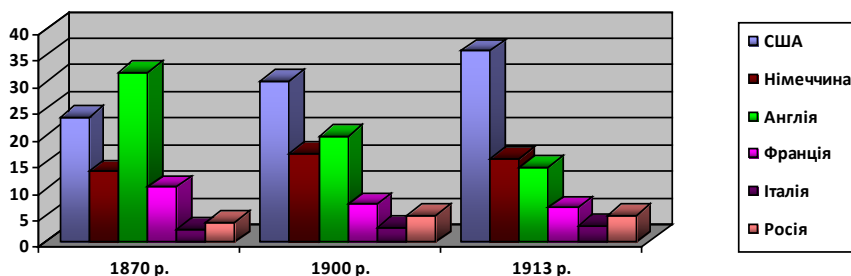
Віденський оперний театр, 1900 р.

Габсбурзька монархія лише у 1904 р. змогла вийти на ті темпи зростання економіки, які відрізняли передові країни світу. Однак для спокійного мирного розвитку залишалося вже зовсім мало часу.

3. ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ПРОВІДНИХ КРАЇН СВІТУ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

На початку XX ст. якісних змін зазнала світова економіка та місце в ній провідних держав світу.

Зміни частки держав у світовому промисловому виробництві (у %)

Імперіалізм – (від лат. imperium – владний, могутній).

1. Спочатку поняття застосовували до характеристики «імперської», «імперіалістичної», тобто – **загарбницької, грабіжницької політики** великих держав по відношенню до «малих народів», до колоній та залежних територій. 2. У працях В. Леніна та іншої марксистської літературі імперіалізм визначається як «вища та остання стадія розвитку капіталізму», «переддень соціалістичної революції».

Відповідно змінювалася і роль, на яку претендували країни у світовій політиці. Велика Британія швидко втрачала позиції світового лідера, натомість Сполучені Штати здобували все більшу вагу. Докорінних змін у світовому порядку прагнула Німеччина.

Імперське мислення лідерів великих держав, **імперіалістичні цілі** підводили до розв'язання загарбницьких імперіалістичних війн.

Роздуми з приводу

В. Ленін виділив 5 ознак імперіалізму:

- 1) створення монополій;
- 2) утворення фінансового капіталу та фінансової олігархії;
- 3) зростання значення вивозу капіталу;
- 4) економічний розподіл світу між міжнародними союзами монополістів;
- 5) закінчення територіального розподілу світу між великими державами, а та-

кож охарактеризував імперіалізм як «паразитичний», «загниваючий», «вмираючий» капіталізм і, як вже згадувалось вище, «переддень соціалістичної революції». Проте теорія неминучого переходу від імперіалізму до комунізму, про що мали свідчити, на думку марксистів, революції XX століття та спроби побудови соціалізму в окремих країнах, не підтвердилися. Імперіалізм і колоніалізм зійшли з історичної арени

іншим шляхом. Хоча прояви імперської політики інколи спостерігаються і наприкінці ХХ, і в ХХІ столітті з боку різних країн – за класифікацією марксистів як «капіталістичних» (США, Велика Британія), так і «соціалістичних» (СРСР, Китай).

? Як Ви розумієте сучасне значення поняття «імперська політика»?

ПИТАННЯ Й ЗАВДАННЯ

I. Для перевірки знань

1. Франція на початку ХХ ст. була: а) президентською республікою; б) парламентською республікою; в) конституційною монархією?
2. Які політичні партії суперничали між собою на початку ХХ ст.?
3. Чому Франція стала світовим кредитором?
4. Визначте форму державного устрою Австро-Угорщини в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.
5. З яких територій, земель складалась Австро-Угорщина наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.?

II. Для систематизації навчального матеріалу

1. Дайте характеристику державного устрою Франції на початку ХХ ст.
2. Якими були основні напрямки політики партії радикалів у Франції на початку ХХ ст.?
3. Дайте характеристику соціально-економічного розвитку Франції на початку ХХ ст.
4. Якими були особливості соціально-економічного розвитку Австро-Угорщини на початку ХХ ст.?
5. Як змінювались місце та роль провідних держав світу в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.?

III. Для обговорення в групі

1. Як змінювалась роль Франції в Європі та світі в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.?
2. У чому полягало значення австро-угорської угоди для країни та Європи?
3. Між якими народами Австро-Угорщини існували найгостріші протиріччя в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.?
4. Як Ви розумієте вислів «великі держави»? Які країни відносились до «великих держав» на початку ХХ ст.?

IV. Робота з історичними термінами

Поясніть терміни і поняття: «дуалістична монархія», «імперіалізм».

V. Творчі завдання

1. Як Ви вважаєте, чи є актуальним досвід утворення дуалістичної монархії Австро-Угорщини для розв'язання національних проблем у сучасних багатонаціональних державах? Поясніть це на прикладах.
2. Проаналізуйте ознаки імперіалізму, названі В. Леніним. Доведіть чи спростуйте наявність цих ознак у провідних країнах світу на початку ХХ ст.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1867 р...... утворення дуалістичної монархії Австро-Угорщини
1906 р...... перемога на парламентських виборах у Франції
партії радикалів на чолі з Ж. Клемансо